

QAHRAMON RAJABOV,
O'zR FA Tarix instituti bosh ilmiy xodimi,
tarix fanlari doktori, professor

TURKISTONDA TARAQQIYPARVARLIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

Annotatsiya: Turkistonda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat sifatida jadidchilik (arabcha: jadid – yangi) harakati yuzaga keldi. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek G'aspirali (Ismoilbek Gasprinskiy)¹ [1] rahbarligida qrim tatarlari o'rtasida vujudga keldi. Bu harakat keyinchalik Turkistondan tashqari Kavkaz va Tataristonga ham keng tarqaldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Ismoil Gasprinskiy, jadid maktablari, gazeta, jurnal.

Abstract: Jadidism (Arabic: jadid – new) movement emerged in Turkestan as a socio-political and educational movement of great importance in the late 19th and early 20th centuries. Jadidism first arose in Crimea in the 80s of the XIX century under the leadership of Ismailbek Gaspirali (Ismailbek Gasprinsky) [1] among the Crimean Tatars. This movement later spread to the Caucasus and Tatarstan in addition to Turkestan. The representatives of the Jadid movement often called themselves progressives, and later Jadids. The advanced progressive forces of that time, first of all, the intellectuals, felt that the local population was lagging behind the global development and realized the need to reform the society.

Keywords: Jadidism, Ismail Gasprinsky, Jadid schools, newspaper, magazine.

Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning tug'ilish, shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xorazm hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929 yillarni o'z ichiga oladi [2;519-523].

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi.

Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolat-sizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildiki, yerli aholini bu xilda tahqirlash hollari mustamlakachilarning bedodligini yaqqol ko'rsatardi. O'sha

¹ Ismoilbek G'aspirali [Ismoilbek Gasprinskiy] (1851-1914) – Qrimda jadidchilik harakatining asoschisi, yozuvchi va publitsist.

davr ahvolini *Muhammadali xalifa Sobir o'g'li* (Dukchi Eshon)² xalqqa qarata o'z "Xitobnoma"si (1898)da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar, mulkdorlar, ulamolar – xalqning deyarli barcha tabaqalari orasida mavjud edi. Taraqqiyparvarlar dastlab Rossiya imperiyasiga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish – siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat va davlat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoyilarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi [3;5-6].

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish. Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xorazmda hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlariga tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo'ja *Behbudiy*³, *Abdulqodir Shakuriy*⁴, Saidahmad *Siddiqiy (Ajziy)*⁵ (Samarqand), *Munavvarqori* Abdurashidxonov⁶, Abdulla *Avloniy*⁷, Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja *Asadullaxo'jayev*)⁸, Toshpo'latbek Norbo'tabekov⁹ (Toshkent), Abdulvohid *Burhonov*¹⁰, Sadriddin *Ayniy*¹¹, *Fitrat*¹², Fayzulla *Xo'ja-*

² *Muhammadali xalifa Sobir o'g'li* [Dukchi Eshon; Madali Eshon] (1856-1898) – Andijon qo'zg'olonining rahbari, naqshbandiylilik tariqatining yirik vakili.

³ *Mahmudxo'ja Behbudiy* (1874 – 1919) – Turkistondagi jadidchilik harakatining asoschisi, siyosat va jamoat arbobi, muftiy, yozuvchi, dramaturg va noshir, Ahmad Yassaviy avlodidan.

⁴ *Abdulqodir Shakuriy [Abduqodir Abdushukurov]* (1875-1943) – Samarqanddagi jadid taraqqiyparvarlaridan. Samarqand viloyatidagi dastlabki jadid maktabi asoschisi (1901).

⁵ *Saidahmadxo'ja Siddiqiy Hasanxo'ja o'g'li [Ajziy]* (1864-1927) – Samarqanddagi jadid taraqqiyparvarlaridan. O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi (1926).

⁶ *Munavvarqori Abdurashidxonov* (1878 – 1931) – Turkiston jadidchilik harakatining yorqin namoyandasi, taniqli jamoat va maorif arbobi.

⁷ *Abdulla Avloniy* (1878-1934) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan, shoir va publitsist, davlat va jamoat arbobi.

⁸ *Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev)* (1886 – 1942) – taniqli davlat va jamoat arbobi, Turkiston jadidchilik harakatining yorqin namoyandasi, o'zbek matbuotining tashkilotchilaridan biri.

⁹ *Toshpo'latbek Norbo'tabekov* (1898 – 1935) – siyosat va jamoat arbobi, Turkistondagi milliy kommunistlarning taniqli namoyandasi.

¹⁰ *Abdulvohid Burhonov* (1875-1934) – Buxorodagi jadidchilik harakti hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri.

¹¹ *Sadriddin Ayniy [Sadriddinxo'ja Saidmurodxo'ja o'g'li]* (1878-1954) – Buxorodagi jadidchilik harakatining yirik namoyandasi hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri. O'zbek va tojik xalqlarining atoqli adibi, mashhur olim, davlat va jamoat arbobi. O'zbekiston SSR FA faxriy akademigi (1943).

¹² *Fitrat [Abdurauf Abdurahim o'g'li]* (1886-1938) – Turkiston taraqqiyparvarlarining eng yirik namoyandasi. Buxorodagi jadidchilik harakati hamda Yosh buxoroliklar firqasining asoschilaridan biri. Mashhur adib, shoir, dramaturg va olim, davlat va jamoat arbobi. Birinchi o'zbek professori (1926).

yev¹³ [4], Usmon Xo'ja (Usmonxo'ja *Po'latxo'jayev*)¹⁴ [5;25-27.], Abdulqodir Muhitdinov¹⁵ (Buxoro), Obidjon Mahmudov¹⁶, *Hamza*¹⁷ [6], *Cho'lpon*¹⁸, Is'hoqxon *Ibrat*¹⁹, Muhammadsharif *So'fizoda*²⁰ (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz Hoji *Yusupov*²¹, Bobooxun *Salimov*²² (Xorazm) turardi.

Turkiston mintaqasidagi jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra, uchga bo'linadi: Turkiston, Buxoro va Xorazm jadidchiligi, Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xorazm jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil kildi. Ular Rossiya imperiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saf-larida turib, chorizmning xom-ashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar.

Turkistonda jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida undan Buxoroda Yosh buxoroliklar (1910) va Xivada Yosh xivaliklar (1914) partiyalari ajralib chiqdi. Bundan tashqari, Toshkentda bir guruh taraqqiyparvarlar Yosh sartlar jamiyatini tuzishdi. Bu tashkilotlarga faqat yoshlar emas, balki ular ilgari surayotgan fikr va g'oyalarga xayrixoh bo'lganlar ham a'zo edi. Ularning maq-sadi Turkistonni Rossiya imperiyasi mustamlakachiligidan ozod qilish, qoloqlik va jaholatga bar-ham berish, istibdod o'rnida demokratik tuzum o'rnatish, yurtimizni rivojlangan davlatlar safiga qo'shish bo'lgan.

Fransiya bosh shtabi harbiy razvedkasi topshirig'i bilan ikki yilcha Turkistonda bo'lgan mayor Lyakostning hisoboti (1906)da ham bu holat yaqqol ifodalangan edi. Mayor Lyakostning Fransi-yadagi maxsus jurnalda hisobot tarzida e'lon qilingan maqolasi Yevropada katta qiziqish uyg'ot-gan. U Turkiston o'lkasidagi eng e'tiborli va kelajagi porloq tashkilot Yosh sartlar degan xulosaga kelgan. Bu firqa 1906-yil 13-23-yanvarda Sankt-Peterburgda bo'lgan Butunrusiya musulmonla-rining II qurultoyiga vakil yuborganini ta'kidlab, ular xuddi Qozon tatarlari kabi o'zining milliy dasturiga ega ekani va podsho hukumatining mustamlakachilik zulmiga jiddiy zarba berishi mum-kinligiga ishora qilgan.

Farg'ona vodiysida ham jadidlarning ko'plab tashkilotlari mavjud bo'lgan. Masalan, Andijon-da "Taraqqiyparvar" va "Padarkush" yashirin tashkilotlari (Rossiya imperiyasi oxrankasi hujjat-larida yashirin siyosiy partiyalar deb nomlangan) ham faoliyat ko'rsatgan. Bu jihatdan olganda,

¹³ *Fayzulla Xo'jayev* [*Fayzullaxo'ja Ubaydullaxo'ja o'g'li; Fayzulla Xo'ja; Eshonjon*] (1896-1938) – atoqli davlat va siyosat arbobi. Buxorodagi jadidchilik harakatining taniqli namoyandasi va Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Nozirlar Sho'rosi raisi (1920-1924), O'zbekiston SSR Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi raisi (1924-1925), O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining birinchi raisi (1925-1937).

¹⁴ *Usmon Xo'ja* [*Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li; Usmonxo'ja Po'lat Xo'jayev; Usmon Xo'jayev; Usmon Xo'jao'g'li*] (1878-1968) – taniqli davlat va siyosat arbobi. Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning yirik namoyandalaridan biri. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi birinchi raisi (1921-1922).

¹⁵ *Abdulqodir Muhitdinov* (1892-1934) – Buxorodagi jadidchilik harakati hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri, davlat va siyosat arbobi.

¹⁶ *Obidjon Abduxoliqovich Mahmudov* [*Obid chatoq*] (1871-1936) – Turkistondagi jadidchilik harakatining vakili, davlat va jamoat arbobi, yirik sarmoyador va noshir.

¹⁷ *Hamza Hakimzoda Niyoziy* (1889-1929) – Turkiston taraqqiyparvarlarining yorqin vakili, shoir va dramaturg. O'zbekiston xalq yozuvchisi (1926).

¹⁸ *Cho'lpon* [*Abdulhamid Sulaymon o'g'li Yunusov*] (1898-1938) – Turkiston taraqqiyparvarlarining yorqin namoyandasi, yangi o'zbek she'riyatining asoschisi, yozuvchi va dramaturg, tarjimon va publitsist.

¹⁹ *Ibrat* [*Is'hoqxon To'ra Junaydullaxo'ja o'g'li*] (1862-1937) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan, tarixchi va shoir.

²⁰ *So'fizoda* [*Muhammadsharif Egamberdi o'g'li*] (1869-1937) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan. O'zbekiston xalq shoiri (1927).

²¹ *Polvonniyoz Hoji Yusupov* [*Polyoz Hoji*] (1861-1936) – Xorazmda jadidchilik harakatining yirik namoyandasi va Yosh xivaliklar firqasi ning asoschisi. Davlat va jamoat arbobi.

²² *Bobooxun Salimov* [*Muhammad Bobooxun Salimoxun o'g'li*] (1874-1929) – Xorazmdagi jadidchilik harakati-ning yirik namoyandasi, mashhur ulamo, davlat va jamoat arbobi.

taraqqiyparvar Mirza Abdulqodirbek Mirza Ahmad Qushbegiyevning “Taraqqiyparvar” jamiyati g’oyalari ocherki” (1916-yil 22-noyabrda yozilgan) deb nomlangan ma’lumotnomasi diqqatga sazovordir. Unda ko’rsatilishicha, “Taraqqiyparvar” jamiyatining bosh g’oyasi yosh turklarning taraqqiyotiga taqlid etishdir. Ularning maqsadi xalqqa siyosiy va ichki erkinliklar berishdan iborat. Aholi o’rtasida ular o’z e’tiborini siyosat va din sohasida harakat qilish bilan amalga oshirishni rejalashtirganlar.

Buxorodagi jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og’ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do’kondorlar va ma’murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlarining dehqonlar va askarlar o’rtasida nufuzi avvaliga past bo’lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo’lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Mulla Jo’raboy²³ ilk yangi usul maktabini ochgan edi. Buxorodagi jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo’lgan qadimiylar oqimi qarshi chiqdi. XX asr boshlarida Buxoro jamiyati ikki guruhga: Ikrom Domla²⁴ rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq²⁵ boshchiligidagi qadimiylarga bo’lingan edi. 1908-yil “Buxoroyi sharif shirkati” tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug’ullandi. Ahmadjon Abdusaidov (Hamdiy)²⁶, Usmon Xo’ja (Usmonxo’ja Po’latxo’jaev), Homidxo’ja Mehriy²⁷, Abdulvohid Burhonov, Abdulqodir Muhitdinov, Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy shirkatning tashkilotchilari edi. 1909-yil dekabrda jadidlar Buxoroda “*Tarbiyai atfol*” (“Bolalar tarbiyasi”) maxfiy jamiyatini tuzishdi (asoschilari: Abdulvohid Burhonov, Homidxo’ja Mehriy, Ahmadjon Hamdiy, Mukammil Burhonov²⁸, Hoji Rafe). Bu jamiyat turkistonlik va buxorolik yoshlarni Istanbuldagi “Buxoro ta’mimi maorif jamiyati” bo’limiga o’qishgajo’natdi. Xorijdagi ta’lim yoshlar dunyoqarashida tubdan burilish yasadi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo’lsa ham, amirlikdagi og’ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi. 1910-yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy tus oldi va “*Tarbiyai atfol*” maxfiy jamiyati asosida Yosh buxoroliklar firqasi tashkil topdi [7; 494-496.].

XX asr boshlarida Xorazmda shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharak tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o’ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o’ziga bir-

²³ *Mulla Jo’raboy* – Buxorodagi jadid taraqqiyparvarlaridan. Buxoro amirligidagi dastlabki jadid maktabining asoschisi. Vardonzedada tug’ilgan. Istanbulda tahsil olgan, Rossiyada ham bo’lgan. XIX asr 90-yillari o’rtalarida Buxoroga qaytgan. “*Tarjimon*” gazetasida yozilishicha, Mulla Jo’raboy 1897-yili Buxorodagi dastlabki jadid maktabini Po’stindo’zon mahallasida ochgan. Bunday maktab keyinchalik Vardonzedada ham tashkil qilingan.

²⁴ *Ikrom Domla* [*Muhammad Ikrom ibn Abdussalom; Ikromcha Domla*] (1847-1925) – Buxoroning taraqqiyparvar ulamolaridan biri. Buxoro shahri yaqinidagi Bog’ikalon qishlog’ida dunyoga kelgan, keyinchalik Poyi Ostona guzarida yashagan. Boshlang’ich maktabni tugatgach, 1860 – 1880-yillari Badalbek madrasasida qozi Abdushukur ibn Abdurasul Buxoriydan tahsil oladi. Muhammad Sharif Sadri Ziyo (1865-1932) o’zining “*Shuaroyi mutaaxxiriyn va fuzaloyi muosiriyn*” asarida Ikromcha Domlani “Akram” taxallusida she’r yozishini aytib, “Buxoro talabalari aksariyatining ustozidirlar” deb zikr qilgan. “*Tazkirat ash-shuaro*”da Domla Ikrom Mir Arab madrasasida, “*Afzal at-tizkor*”da esa Abdullaxon madrasasida dars bergani aytilgan.

²⁵ *Mulla Abdurazzoq* asli qo’qonlik bo’lib, 42 yil Buxoroda yashagan. Mufti bo’lgan. Buxoroda “*Roziqcha*” nomi bilan mashhur. Amir saroyidagi xizmatlari uchun katta yer-mulk sohibiga aylangan. Buxorodagi konservativ guruh rahbari va eski usul maktablari tarafdori. U yangi usul maktabi tarafdori bo’lgan Domla Ikromning ashaddiy dushmani. 1914-yil haj safariga ketib, Makkada vafot etadi.

²⁶ *Ahmadjon Abdusaidov* [*Hamdiy*] (1878-1937) – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning namoyandalardan biri, davlat va jamoat arbobi.

²⁷ *Homidxo’ja Mehriy* – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning namoyandalardan biri.

²⁸ *Mukammil Burhonov* (1884-1937) – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning rahbarlaridan biri, davlat va siyosat arbobi. Burhonovlar sulolasining yorqin vakili.

lashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni *Asfandiyorxon*ning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi. Xivada jadidchilikning so'l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo'lib, qozikalon Bo-boxun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o'stirish maqsadini qo'yishgan edi. 1904-yil "Jamiyati xayriya" tuzilib, uning ko'magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904-yil 10-noyabr). Xiva jadidlari ma'rifiy ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. *Birinchi jahon urushigacha* Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo'lmagan. Biroq jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914-yil avgustda u *Yosh xivaliklar* firqasi shaklini olgan [8; 498-500].

1904-1905 yillardagi rus-yapon urushi, 1905-1907-yillarda bo'lgan birinchi rus inqilobi, 1905-1911-yillardagi Eron inqilobi, 1908-yili Turkiyada bo'lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar o'z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to'planishar edi. Ularning ko'pchiligi shu davrning ko'zga ko'ringan ijodkorlari bo'lgan shoiru yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. XX asr 10-yillaridayoq ma'rifat va ozodlik g'oyalari uning markaziy mavzuiga aylandi. Adabiyotga "millat" va "vatan" tushunchalari kirib keldi. Milliy she'rlarga rag'bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Mirmuhsin Shermuhamedov) rivojlandi, realistik proza shakllandi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O'zbekiston mustaqilligidan keyin hakli ravishda milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg'onish, ayni vaqtda shu davr madaniy hayotida ham ro'y berdi. Jadidlar o'zbek xalqi hayotiga tom ma'nodagi milliy teatrni olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo'lga qo'yila boshlandi. Yevropa ko'povozli musiqa san'ati bilan tanishgan jadidlarni o'zbek an'anaviy musiqa uslublari ma'lum darajada qoniqtirmagan. 1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismida (hozirgi "Turon" kutubxonasi yaqinida) jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo'limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san'at vositasi bilan millat kadrini ko'tarish, san'atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar.

Jadidlarning aksar vakillari yoshlarga dastavval diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini kun tartibiga ko'yidilar. Ular musulmon maktablarining ta'lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy va boshqalar yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.

Jadidchilik harakati davomida ularning o'z matbuoti shakllandi. Jadidlar Toshkentda 1905-1906-yillarda "*Taraqqiy*"²⁹ (muarrir: Ismoil Obidiy³⁰), "*Xurshid*" (muarrir: Munavvarqori), 1907-1908-yillarda "*Shuhrat*" (muarrir: Abdulla Avloniy), "*Osiyo*" (muarrir: Ah-

²⁹ "*Taraqqiy*" – Turkiston jadidlarining dastlabki gazetasi, ilk milliy nashr. Toshkentda 1906 yil 14 (27) iyundan chop etila boshlagan. Noshiri va muarriri – Ismoil Obidiy. U haqli ravishda Ismoil Taraqqiy nomi bilan mashhur bo'lgan. Gazetada Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, So'fizoda, Nozimaxonim, Shokir Muxtoriy va boshqalarning milliy ozodlik va taraqqiyot g'oyalari haqidagi maqolalari chop etilgan. Gazetaning 19 soni chiqqach, u yopib qo'yilgan. Muarriri qamoqqa olinib, gazetaning mol-mulki musodara qilingan. "*Taraqqiy*"ning ilk soni chiqqan 27-iyun 1993-yildan buyon O'zbekistonda "Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni" sifatida nishonlanmoqda.

³⁰ Ismoil Eldinovich Obidiy [*Ismoil Taraqqiy*] (1880-1942) – o'zbek davriy matbuotining asoschilaridan biri. "*Taraqqiy*" gazeatasi muarriri (1906).

madjon Bektemirov), *“Tujjor”* (muhammad: Saidkarimboy Saidazimboy o‘g‘li), Buxoroda 1912-yilda *“Buxoroyi sharif”* (muhammad: Mirzo Jalol Yusufzoda), *“Turon”* (muhammad: G‘iyos Maxsum Husayniy), Samarqandda 1913-yilda *“Samarqand”*³¹ (muhammad: Mahmudxo‘ja Behbudiy), Toshkentda *“Sadoyi Turkiston”* (muhammad: Ubaydulla Xo‘jayev), Ko‘qonda *“Sadoyi Farg‘ona”* (muhammad: Obidjon Mahmudov) gazetalari va Samarqandda 1913-1915 yillarda *“Oyina”*³² (muhammad: Mahmudxo‘ja Behbudiy), Toshkentda 1917-1918 yillarda *“Al-isloh”* (muhammad: Abdurahmon Sodiq o‘g‘li), *“Al-Izoh”* (muhammad: Abdumalik Hoji Nabiev), *“Izhor ul-haq”* (muhammad: Sadriddinxon Sharifxo‘jayev³³) jurnallarini nashr qilishdi. Shuningdek, 1917-1918-yillarda Toshkentda *“Najot”* (muhammad: Munavvarqori), *“Kengash”* (muhammad: Ahmad Zaki Validiy³⁴ va Munavvarqori), *“Turon”* (muhammad: Muhammad Afandizoda, Abdulla Avloniy), *“Ulug‘ Turkiston”* (muhammad: Kabir Bakirov), *“Sho‘royi Islom”* (muhammad: Abdulla Battol), *“Turk so‘zi”* (muhammad: Temirbek Xudoyorxonov), *“Turk eli”* (tahrir hay‘ati), Samarqandda *“Hurriyat”* (muhammad: Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shomansurov, Fitrat), Qo‘konda *“Tirik so‘z”* (muhammad: Obidjon Mahmudov), *“El bayrog‘i”* (muhammad: Po‘lat Soliyev³⁵) gazetalari va *“Kengash”* (muhammad: Hamza), *“Yurt”* (muhammad: Ashurali Zohiriy³⁶) jurnallari chop qilindi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o‘z sahifalariga ko‘chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o‘rtaga qo‘ydi. 1909-yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan *“Jamiyati xayriya”* tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag‘al musulmonlarga madaniy-ma‘naviy yordam ko‘rsatish masalasi qo‘yildi. Bu millatning boshqa xalqlar ichiga singib ketmasligi yo‘lida ko‘rilgan tadbirlar edi.

Bu davrda jadidlar ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ko‘rindilar [9]. Xalq ularda o‘z himoyachilarini his etdi. Sirdaryo viloyatidan Rossiya Davlat dumasiga a‘zolikka saylangan Abdulvohidqori Abduraufqoriyevga Toshkent, Chimkent va boshqa joylarning aholisidan 12 moddadan iborat talabnomani Davlat dumasiga topshirish yuklandi. Bu hujjatda ko‘pgina ijtimoiy talablar ko‘rsatilgan edi. Abdulvohidqori Abduraufqori o‘g‘li³⁷ 1907 yil 20 fevral – 3 iyunda Peterburgda Sadri Maqsudiy³⁸, Muso Jorilloh, Alimardon To‘pchiboshev kabi musulmon ziyolilari bilan tanishib, musulmon fraksiyasining raisi Biglovga Turkiston xalqi dardini yetkazdi. Biroq Abdulvohidqori oradan ko‘p o‘tmay, qamoqqa olindi va Tulaga surgun qilindi.

Shu tarzda, jadidchilik harakati 1906-1916 yillarda o‘zining asosiy yo‘lini belgilab oldi. Jadidlarning nashrlari xalkni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o‘zligini anglab, uyu-

³¹ *“Samarqand”* – Turkiston jadidlarining gazetasi. 1913-yil 15-apreldan Samarqand shahrida haftada ikki marta o‘zbek va fors tillarida chiqqan. Noshiri va muharriri – Mahmudxo‘ja Behbudiy. Gazetada Behbudiydan tashqari Fitrat, Munavvarqori, Hoji Muin, Saidrizo Alizoda, Siddiqiy-Ajziy, Kamiy, Rojiy va boshqa taraqqiyparvarlarning asarlari chop etilgan. 1913-yil 17-sentabrda 45-soni chiqqach, turli tazyiqlar va moddiy qiyinchilik tufayli to‘xtagan.

Bu gazetani Samarqandda rus sotsial-demokratlari tomonidan XX asr boshlarida ruscha chiqqan *“Samarkand”* gazetasi bilan chalkashtirib yubormasik lozim.

³² *“Oyina”* – Turkiston jadidlarining o‘zbek tilidagi to‘ng‘ich jurnali. Uning birinchi soni 1913-yil 20-avgustda Samarqandda chiqqan, o‘zbek va fors tillarida bosilgan. Jurnal muharriri va tashkilotchisi samarqandlik Mahmudxo‘ja Behbudiy hisoblanadi. Behbudiyga Saidrizo Alizoda, Hoji Muin va boshqalar ko‘maklashgan. Jurnal oldin har haftada, so‘ngra 15 kunda bir marta 36 sahifada chiqarilgan. Jurnalda milliy o‘zbek tilini rivojlantirish to‘g‘risida ko‘plab maqolalar bosilgan. *“Oyina”* jurnalining 68 ta soni chiqqach, u 1915-yil 15-iyulda to‘xtagan.

³³ *Sadriddinxon Sharifxo‘jayev (1878 – 1946)* – Turkiston mustaqilligi uchun kurashgan yirik davlat va jamoat arbobi, mashhur ulamolardan. Turkiston Milliy majlisi a‘zosi.

³⁴ *Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on (1890 – 1970)* – Turkiston milliy ozodlik harakatining yetakchilaridan biri, davlat va siyosat arbobi, yirik sharqshunos va turkshunos olim, falsafa doktori (1935), professor.

³⁵ *Po‘lat Soliyev [Bekpo‘lat, Po‘lat Majidovich Soliyev] (1882 – 1937)* – tarixchi olim va jamoat arbobi

³⁶ *Ashurali Zohiriy (1885-1937)* – Turkistondagi jadidchilik harakatining vakillaridan biri, tilshunos va adabiyotshunos, tarjimon va publitsist.

³⁷ *Abdulvohidqori Abduraufqori o‘g‘li (1856 – 1938)* — Turkistondagi taniqli olim, yirik jamoat va din arbobi.

³⁸ *Sadri Maqsudiy (1876-1957)* – turkiy xalqlar milliy ozodlik harakati rahbarlaridan biri, tarixchi va huquqshunos.

shishga chaqirdi. O'lkani moddiy va ma'naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Cho'lpon she'r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi. Mashhur advokat Ubaydulla Xo'jaev oliy o'quv yurtini tashkil etish, soliqlarni tartibga solish, bolalar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berish masalasini bayon qildi. Lev Tolstoy bilan fikrlashish chog'ida mashhur yozuvchini yon berishga majbur etgan Ubaydulla Xo'jayev Rossiya imperiyasi hukumati ma'murlarining poraxo'rliigi va zolimligini fosh etib, ayrimlarini davlat ishidan chetlatishga erishdi. Musulmon aholisiga amaliy tarzda yordam berib, mavjud hokimiyat konun-qoidalarini tushuntira bordi.

Jadid matbuoti o'z vakillarining fikrlarini e'lon qilar ekan, xalqni "har vaqt g'afolat uyqusidan uyg'otuvchi" "millat ongining ochqichi" ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda "Erk", "Turon", "O'qituvchilar jamiyati" kabi uyushmalar paydo bo'ldi. Munavvarqori aytganidek, "Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haq-huquqlarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi" [10].

Jadidlar bu davrda "Ozodlik, tenglik va adolat" shiori ostida ishladilar. Ularning 1916-yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g'oyatda e'tiborga molikdir. Mardikorlikka olish – Birinchi jahon urushi ketayotgan joylardagi ishlarga turkistonliklarni jalb qilish oq podshoning 1916-yil 25-iyun farmoniga muvofiq amalga oshirildi. Bu kutilmagan tadbir birinchidan, 1865-yil shartnomasiga zid edi. Ikkinchidan, Turkiston o'lkasi general-gubernatori A.N.Kuropatkin (1848-1925)ning xulosasiga qaraganda, "Aholi va ma'muriyat turar joydan tashqaridagi ishlarga mutlaqo tayyorlanmagan va bunday shoshilinch amalga oshirilgan tadbir og'ir tartibsizliklarni keltirib chiqargan". Aholi uchun ana shunday musibatli paytda jadidlarning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan Ubaydulla Xo'jaev ("Turkiston mardikorlikka olish qo'mitasi" raisi) va millatparvar boy Mirkomilboy Mirmo'minboev³⁹ [11;44-69] Rossiya jamoatchiligining e'tiborini bu masalaga jalb etish, farmonni bekor qildirish uchun Peterburgta yo'l oldilar. Davlat dumasining 1916-yil 13 va 15-dekabr kunlari o'tgan majlisida Nikolay IIning 1916-yil 25-iyun farmoni Rossiya imperiyasining qonunchiligida ko'rsatilgan hollarga zid ravishda qabul qilingani tan olindi. Farmon Duma muhokama qilingunga qadar iyun-avgust oylarida jadidlar harakati orqali bir necha eshelon to'xtatib qolindi. Jadidlarning mardikorlarni qaytarishga urinishlari 1917-yil Fevral inqilobi boshlanishi bilan to'la amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obro'sini ko'tardi. Mazkur holat jadidlar ma'rifatparvarlikdan siyosiy kurashga allaqachon o'tganliklarini bildirar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismoil Gasprinskiy va Turkiston. – Toshkent: Sharq, 2005; Ismoilbek Gasprinskiy. Hayot va mamot masalasi (Tanlangan asarlar). – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.

2. Ahmedov S., Rajabov Q. Jadidchilik // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T 3. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – B.519-523.

3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga chizgilar). Davriy to'plam №1. – Toshkent: Universitet, 1999. – B.5-6.

4. Rajabov Q. Fayzulla Xo'jayev. – Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2011. – B. 34-39; Inoyatov S. Buxoroi Sharif xo'jalari: Usmon Xo'ja, Otaulla Xo'jayev, Fayzulla Xo'jayev ajdodlari va avlodlari shajarasi. – Buxoro: "Durdona", 2022. – B. 15-23.

5. Rajabov Q., Hayitov Sh. Usmon Xo'ja. . – Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2011. – B. 25-27.

³⁹ Mirkomilboy, Mirkomilboy Mirmo'minboyev (1860 – 1918) – Turkistonning yirik sarmoyador boylaridan, o'zbek sanoatchisi.

-
6. Xonqulov Sh.X. *Farg‘ona vodiysidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning roli. Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati.* – Farg‘ona, 2022.
 7. Rajabov Q. *Yosh buxoroliklar* // *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3.* – B.494-496.
 8. Rajabov Q. *Yosh xivaliklar* // *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3.* – B.498-500.
 9. Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920). Оксфорд, 1985; Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. Оксфорд, 1985; Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. Оксфорд, 1987 ва б.Мунavvarqori Abdurashidxonov. *Xotiralarimdan.* – Toshkent: Sharq, 2001.
 10. Mahkamov A. *Mirkomilboy, Xudoyorxon, Yoqubbek.* – Toshkent: Zamin nashr, 2021. 44-69-betlar

